

Stemma (Soy Ağacı) Şeması Oluşturmak: Kurgu mu Gerçek mi?*

JAN JUST WITKAM

Jan Just Witkam, ["Establishing the stemma: fact or fiction?", *Manuscripts of the Middle East* 3 (1988), 338-101.]

* Bu, 16-18 Ekim 1986 tarihinde Leiden'da yapılan *Tenkitli Neşir ve Farsça ve Türkçe Metinlerin Neşri* konulu sempozyumda sunulan tebliğin biraz daha geliştirilmiş şeklidir. Sempozyumdan kısa bir süre sonra konuyla ilgili yeni malzemelerle karşılaştım. Matbu sürümde bunları kullandım. D. W. Morray'ın Üsame b. Munkız üzerine yaptığı çalışmadan, bu çalışmanın nihai aşamasını tamamladıktan sonra haberim oldu.

Metin tenkidi,* sadece nispeten daha yakın zamana ait şahitleriyle yaşayan bir metnin asıl ifadelerini yeniden inşa ederken ortaya çıkan sorunların, kendisi aracılığıyla çözümlendiği bir vasıtaadır. Bu, “yazarın kaybolan nüshası” denilen şeye yaklaşmanın tek yoludur. Bir dilbilimcinin (filolog), bir metni neşretmeye karar verdiğinde, kendisini başarmaya programladığı görevler kısaca şunlardır: asıl ifadeyi yeniden kurmak; yazarın nüshasına yakınlaşmak. Burada özet olarak alıntılanan tanımlar klasik bilimcilerin, yani Klasik Antikite’nin iki Avrupa dili olan Latince ve Grekçenin ve bu dillerle bağlantılı kültürlerin uzmanı bilim adamlarının, elinde geliştirildiği şekliyle metin tenkidi biliminden devşirilmiştir.¹ Onların geliştirdiği yöntem sadece Grekçe ve Latinceye mahsus olmayıp aynı zamanda İbrani filolojisine ve Doğu Hıristiyan dillerine ve zamanla diğer doğu dillerine de uygulanmıştır. Geçen yüzyıllarda, söz konusu dilleri çalışan araştırmacıların müşterek çabaları sayesinde, bu bilim dalı yöntemleri açısından muazzam ve etkileyici gelişmelere konu oldu ve ayrıntılı kuramsal bir çerçeveye kavuştu. Klasik dilleri çalışan bilim adamı, anlaşılması zor, bozulmuş hatta zaman içinde kaybolmuş bir metnin asıl ifadelerini yeniden inşa etmeye çalışırken, metin tenkidi yöntemlerine başvurabilir. İhtiyaç duyduğu araçlar yardımıyla klasik dilbilimcisi ‘yazarın kaybolmuş olan asıl metnine’ yaklaşmayı deneyebilir. Bu yöntemleri doğru uygulayarak birkaç veya daha fazla yüzyıl önceki geçmişe dönmenin ve metni, uzun ve sık kullanımın neden olduğu kir ve pastan arındırmanın bir yolunu bulmaya çalışabilir.

* 1986 yazında Yeni Ahit tenkitli metin neşirciliği konusunda bana bibliyografik önerilerde bulunduğu için Leiden Üniversitesi’nden Profesör H. J. De Jonge’a müteşekkirim.

1 *Textüberlieferung*, s. 209. Eklektik yöntemin Yeni Ahit tenkitli metin neşrine uygulanması için bkz. Aland ve Aland, özellikle s. 283, 293; Bruce M. Metzger, s. 175-179: “Eclecticism, or ‘Rational Criticism’”, ve s. 209-210: “Basic Criteria for the Evaluation of Variant Readings”.

Hemen anlaşılacağı gibi metin tenkidinin bu şekilde tanımlanması belirli birkaç varsayımı öngörmektedir. Bunların birincisi ve en önemli 'yazarın kaybolmuş bir metni' olduğu varsayımdır; onun kadar önemli bir başka varsayım ise, yazarın yaşadığı zamanla çalışılan metnin yaşayan en eski nüshasının yazıldığı tarih arasında uzun bir süre geçtiğini farzetmektir. Klasik filolojide bu iki varsayım en merkezî ve temel tartışma noktalarıdır.² Klasik Grekçe ve Latince metinleri neşreden bilim adamlarının elinde hiçbir müellif nüshası mevcut değildir. Bu naşirler, yazarın zamanıyla yaşayan en eski nüshanın istinsah tarihi arasındaki bazen iki bin-yıl (milenyum) veya daha fazla olan bir zaman aralığını da kapatmak durumundadırlar. Klasik metinlerin aktarımı genellikle dört aşamaya ayrılır:

1. Müellif nüshası (*autograph*) (her zaman kayıp)
2. Klasik antikitedeki nakil aşaması (her zaman kayıp)
3. İskenderiye'de (Helenistik dönemde) yapılan düzeltilmiş edisyonlar aşaması
4. Ortaçağ'da düzeltilmiş sürüm/ler aşaması.

Grekçe dilbilimcisi öncelikle çoğunlukla İskenderiyeli ve Bergamalı bilginlerin yoğun bilimsel emeklerinin neticesi olan Helenistik dönem sürümlerini yeniden inşa etmeyi amaçlar. Bir kez bunu yapmayı başardığında bir sonraki adımda, klasik dönemdeki bilgi aktarımının karmaşık ve dolambaçlı yollarında dolaşarak daha geriye doğru yolunu bulmaya çalışmalıdır. Bu dönemde bilgi aktarımı, daha sonra ortaçağlarda olduğu gibi bir metni körü körüne aynen istinsah etme yerine, çoğu zaman nüshaların harmanlanması ve derlenmesi şeklinde cereyan etmekteydi. Son noktada o elindeki eserin yazarının zamanına ulaşmaya gayret eder. Genel olarak, bu son iki aşama pek gerçekleşebilir değildir. Açıkçası görüntü o kadar bulanıklaşmış, ayna o kadar çok buğulanmıştır ki uzun zaman önceki bir günde yazarın tamamladığı şeyin bir belirtisini, anlık bir görüntüsünü almak bile zorlaşmıştır. Bu kadar umutsuz ve imkânsız bir görev ve faaliyet olmasına rağmen, bu iş yüzyıllar boyunca pek çok coşkulu taraftar bulabilmiştir. Tarihin derinliklerine giden yol, dilbilimcinin bir metnin müellifini ya da daha doğru ifade etmek gerekirse "emsal-

² Bkz. Paul Maas, *Textkritik*.

nüşhayı” bulmak için girdiği patika, bu bağlamda *stemma* (soyağacı) olarak adlandırılmaktadır.

Ancak klasik filolojinin (dilbilim) güçlü ve avantajlı yönü onun zaafında yatmaktadır. Tam da müellifin ‘kaybolan nüshasına’ ulaşmanın ya da ‘asıl ifadesini’ elde etmenin imkânsızlığı, bilim adamına zekasını ve dehasını kullanma ve bunu neredeyse tam bir dokunulmazlık zırhı içinde yapma yönünde olağanüstü bir özgürlük vermektedir. Onun çözülemez sorunlar açısından kendisini nasıl kurtardığı sorusu bana her zaman Baron Münchhausen’in atıyla beraber batmakta olduğu bataklıktan kurtuluşunu hatırlatır. Baron bunu, kendisini saçından tutup kaldırarak başarır ya da başardığını iddia eder; aynı şekilde dilbilimciler de, tenkitli metin neşirlerine bakıldığında, böyle bir başarı elde etmektedirler. Hiçbir şeyden bir şey üretmektedirler. Onların yaratıcı hareketlerine Baron’un hilelerini hayranlıkla seyredenler gibi bakmamız gerekmiyor; ama bu iki tuzak hareket arasındaki benzerlik o kadar fazladır ki bu bağlantıyı görmemek neredeyse imkansızdır.

Aşağıdaki satırlarda klasik Grekçe ve Latince araştırmaları için geliştirilmiş olan stemmatik (soyağacı yöntemine dayalı) denemelerin Arapça metinlerin neşri için ne ölçüde kullanılabilir olduğunu göstermeye çalışacağım. İnanıyorum ki, benim Arapça metinler için yaptığım oldukça genel değerlendirmeler Farsça ve Türkçe ve dolayısıyla diğer ‘daha yakın’ (yani İslami dönem) Ortadoğu dillerindeki metinler için de geçerlidir. Ben bunu, Arapça metinlerin tenkitli neşrini yapan pek çok naşirin kendisini içinde bulduğu birçok durumu tasvir eden birkaç örnek yardımıyla yapmaya çalışacağım. İlk olarak, Arapçadaki ilk kitap olan Kur’an neşrine dönük dilbilimsel yaklaşımı ele alacağım. Dinî doğrular (dogmalar) hakkındaki araştırmalar ve çok sayıda yazma nüsha burada en göze çarpan hususlardır. İkinci olarak, tek metinsel şahit yani ünük-yazmanın mevcudiyeti durumunda yapılan stemmatik denemelere değineceğim. Üçüncü olarak yazma nüshaları aşağı yukarı birbirini tamamlayan büyük hacimli metinlerle bağlantılı olarak stemmatik sorunları kısaca ele almaya çalışacağım. Son olarak sayısız yazma nüshası günümüze ulaşmış metinlerle bağlantılı olarak stemmatik sorunları ve bu sorunları çözmek için geliştirilmiş eklektik yöntemleri konu edineceğim. Çalışmamı, stemmatik yöntemin İslami dönem Ortadoğu dilleri filolojisi için yararlı olup olmadığı sorusuna cevap vererek tamamlayacağım.

Kur'an'ın Tenkitli Neşri

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam kitabı dinlerdir. Bu dinlerin Kutsal Kitapları her şeyden önce o kültürel gelenekler içinde birer kitaptırlar ve filoloji bilimi, kendi başına çalışılan müstakil bir bilim olmadan önce bu kitaplar etrafında bir yardımcı bilim (*ilm-i âlet*) olarak gelişti.

Üç dinin Kutsal Kitaplarıyla bağlantılı metin tenkidinin filolojik sorunlarıyla karşılaştığımızda sorunun tam da kalbine girmiş oluyoruz. Tevrat'ın (*Torah*) İbranice ve Grekçe metinlerinde karşılaşılan zorluklar Latince ve Grekçe klasik metinlerinde karşılaşılanlara benzer: elde mevcut ya da yeniden kurgulanmış emsal-nüshalar, metinlerin ortaya çıktıkları zamandan çok uzaklardadır. Yeni Ahid'in (İncil) Grekçe metni için de, her ne kadar daha küçük ölçekli de olsa, aynı durum söz konusudur: burada fasıla daha kısadır. Ancak burada yazma nüshaların çokluğu (beş binden fazla nüsha veya cüz [fragman, metin parçası]) soyağacı yapma girişimine başlamayı bile imkansızlaştırmaktadır. Hıristiyan dilbilimcilerin Yeni Ahid metni için yapmaya karar verdikleri şey bir stemma (soy ağacı) üretmeye çalışmaktan kaçınmak, bunun yerine, epeyce sınırlı sayıda eski yazma nüshaya dayanan yaygın kabul görmüş bir metne (*textus receptus*) yapışmak olmuştur. Tefsiri (yorum, tevil) ilgilendiren nedenlerden dolayı bir vecih ya da vecihler dizisi şeklindeki farklı-vecihlerden yararlanıldı, zira bu dilbilimci ya da ilahiyatçının özel amacına uyuyordu. Ben İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdü'l-kâsıd*'ı örneğinin yardımıyla bu eklektik yöntemin, pek çok yazma nüshası günümüze gelen Arapça metinlerin neşrinde nasıl fayda sağlayabileceğini göstereceğim.

Kur'an'ın filolojik durumu Tevrat ve Yeni Ahit'ten biraz farklıdır. Emsal-nüsha ve zaman aralığının uzunluğu sorunlarının her ikisini de saf dışı etmek daha kolay gibi görünüyor. Yahudilik ve Hıristiyanlığın erken tarihleriyle ilgili bilinenlerle kıyaslandığında erken İslam tarihi hakkında nispeten daha fazla şey biliniyor. Ve Kur'an metninin tespiti için elde daha fazla bilgi olmasına rağmen hayli çok sayıdaki eski Kur'an yazmaları bir tenkitli metin neşri hazırlamak için henüz kullanılmamıştır. Müslüman için Kur'an Allah'ın yaratılmamış sözüdür.

Ancak bu yaratılmamış söz de, en azından kayda geçirilmiş şekliyle, dilbilime konu olmaktadır; erken dönem Arap gramercileri, ilahiyatçıları ve dilbilimcileri en başından beri bunun farkındadırlar. Kur'an söz

konusu olduğunda stemmatik problemler, en azından kuramsal açıdan, kolayca tasvir edilebilir. Kutsal Metin, semada İyi-Korunmuş Levha'ya, yani *Levh-i Mahfuz*'a ya da İlahi Emsal-nüsha'ya kadar uzanmaktadır.³ Bu Levha'daki metin harfiyen Peygamber Muhammed'e indirilmiştir ve bugün Kur'an diye bildiğimiz şey budur. İnsanlık için Öbür Dünyadan bu dünyaya bilgi akışını devam ettirmek mümkün olsaydı, ya da İslami ifadeyle söylersek, Peygamber Muhammed'in vefatıyla İlahi Vahiy sona ermemiş olsaydı, yeryüzünde dolaşan nüshalarla semadaki emsal-nüsha arasında bir karşılaştırma yapmak tüm tartışmalar için uygun bir çözüm olabilirdi.

Ancak Peygamber Muhammed peygamberlerin sonuncusu idi ve bu nedenle Kur'an metninin tenkitli bir neşrini hazırlamak hiçbir metafizik yardım olmaksızın yalnızca insana havale edilmiştir. Metnin Osmanî nüshasının (Hz. Osman Mushafi'nın) tarihi bilinmektedir. Sürekli büyüyen farklı okuma vecihlerinin hemen hemen eşzamanlı olarak ortaya çıkması da çok iyi bilinen bir olgudur; bu farklı-vecihlerin bir kısmı zamanı gelince kanonik bir kabule mazhar olarak resmen tanınmıştır. 3./9. yüzyılda, mevcut farklı okumaların kıymeti takdir edilmekle birlikte Kur'an'ın herkesçe kabul edilen bir metnini (*textus receptus*) oluşturmak için çaba harlandı. Bir süre sonra, İbn Mücahid, yedi resmî farklı kıraatın tümünün eşit derecede kabul edildiği bir sistem tasarladı.⁴ Daha sonra bilim adamları bu yedi kıraatı on ya da daha fazla kıraata genişletmeye çalıştılar, ama bugüne kadar o ilave kıraatların hiçbirisi ilk yedi kıraat kadar kabul görmedi. Hemen anlaşılacağı gibi bu genişleyen farklı kıraatlar bütünü bizi asıl ifadeden ve telaffuzdan gittikçe uzaklaştırmaktadırlar.

Flügel'in 1834 neşri eklektiktir, yani o birçok sabit farklı kıraat dizisinin bir karışımından ibarettir. Böyle yaparak Flügel, Kur'an metninin aktarımıyla ilgili Müslüman geleneğin kabul edemeyeceği bir metin üretmiştir. 1925 Kahire neşri, mümkün olduğu ölçüde beşerî bir iş yaparak, 2./8. yüzyılın ilk yarısında varlık kazanan Hafs-Asım kıratına daya-

³ Kur'an'da sadece bir kez geçer (85:22). Zemaşşeri'nin *el-Keşşâfı* bunun Şeytan'ın ellerine düşmekten korunması (*el-mahfûz*) anlamında olduğunu belirtir; ancak Beyzavî bunu görmezden gelir ve *el-mahfûzu* metinsel tahriften (kasıtlı değiştirme, bozma) korunmuş olarak anlar. Bu iki yorumun yan yana konması, Beyzavî'nin Zemaşşeri'ye dayandığı düşünülürse, oldukça anlamlı bir biçimde tahrifin şeytani bir etki sonucu ortaya çıkmış bir bozulma ile aynı anlama geldiği sonucunu doğurmaktadır.

⁴ 324/936'da öldü, krş. *GAS*, I, 14.

lı nüshayı üretti. Ancak, bu açıdan Kur'an'ın tarihini, elde mevcut tarihsel malzemenin yardımıyla, ta onun varlık kazandığı birinci yüzyıla kadar geriye doğru izleme görevi Müslüman bilim adamları ya da başkaları tarafından henüz deruhte edilmemiştir. Yaklaşık 50 ya da daha fazla yıl önce başlatılan, amacı eski Kur'an yazmalarından alınmış farklı kıraatları derlemek olan bir Alman projesi II. Dünya Savaşıyla kesintiye uğramış ve ondan sonra da bir daha yeniden başlatılamamıştır. Son yıllarda hayli bol miktarda eski Kur'an parçaları (fragmanlar) gün yüzüne çıkarılmıştır. Ancak bilebildiğim kadarıyla Kur'an'ın erken dönem tarihini incelemek için bu yazmaları sistematik bir biçimde kullanma yönünde bir çaba henüz gösterilmemiştir; bununla birlikte, bu çok sayıdaki parçanın herhangi bir orijinal farklı kıraat üreteceği kuşkuludur.

Hasılı, İslam'ın Kutsal Kitabı'nın tenkitli neşri, Müslümanların teolojik ve dogmatik mülahazaları yüzünden etkili bir biçimde engellenmekte ve bugün Kur'an'ın metinsel malzemesinin sistematik bir biçimde araştırılmasına götürecek hiçbir pratik çabaya girilmemektedir ya da geçmişte böyle bir şeye izin verilmemiştir. Yeterince tuhaf olan bir durum da eski Kur'an yazma nüshalarını toplamının bugün çok revaçta olmasıdır, ama bu yazmaların Kur'an'la ilgili bir metin tenkidine yol verebileceği şeklindeki aşikâr ve kaçınılmaz sonuç henüz dillendirilmemiştir. Bunlara, dilbilimsel araştırma malzemesi olmaktan çok kutsal nesne muamelesi yapılmaktadır.

'Ünik/Tek' Yazma Nüsha

Şimdi, yalnızca tek metinsel şahitle günümüze ulaşmış metinler hakkında, yani "ünik/tek' yazma" nüsha adı verilenlerle ilgili konuşabiliriz. Ortadoğu edebiyat ürünleri bibliyografyası söz konusu olduğunda bu "ünik/tek' yazma nüsha" ifadesi sınırlı bir anlama sahiptir. Sayısız yazma koleksiyonu hâlâ tasvir edilmemiştir ya da hiç bilinmemektedir; dolayısıyla araştırmacı tek yazma nüsha olarak muhafaza edildiği sanılan bir metnin bir başka yazmasının bulunacağı fikrini aklından hiç çıkarmamalıdır. Buna ilaveten, başka eserlerde paralel şahit olarak görülebilecek çok sayıda alıntı sorunu mevcuttur. Özellikle Arap edebiyatında, bu hesaba katılması gereken bir durumdur. Sadece bu sebepten, bir metin neşri için 'ünik/tek' nüsha ifadesini kullanmak şimdiden tehlikeli bir iş olmaktadır, ama daha fazla zorlukla karşılaşmak muhtemeldir.

Naşirin yaratıcılığı özellikle ‘ünik/tek’ nüsha yazmalarla bağlantılı olarak tam manasıyla harekete geçirilebilir. Ünik/tek nüsha yazmalar, naşirlerinin özel avlanma sahasıdır, zira naşirler faaliyetlerinde aşırı sayıdaki yazma şahitler tarafından engellenmemektedirler. Arap edebiyatındaki en önemli metinlerin çoğunluğu günümüze ilginç bir biçimde tek nüsha olarak gelmiştir. Bu üzerinde düşünülmesi gereken çok önemli bir durum olduğunu gösteriyor. Aşağıda kronolojik sırayı takip ederek tek yazmaya dayalı neşredilen üç metne göz atacak ve naşirlerinin elinde başlarına gelen kaderi anlatmaya çalışacağım.

İbn Hazm’ın *Tavku’l-hamâme’si*

İlk olarak İbn Hazm’ın *Tavku’l-hamâme’si* örneğine bakalım. Başlığı “Güvercin Gerdanlığı” anlamına gelen bu çalışma aşk ve âşıklara dair bir eser olup, daha çok karşılaştırmalı dinler tarihine ve Zahirî hukukuna ilişkin çalışmalarıyla tanınan Endülüslü yazar İbn Hazm (ö. 456/1064) tarafından 11. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmıştır. Kitap bize tek nüsha olarak gelmiştir. Bu nüsha, 1650’lerde veya 1660’larda İstanbul’da Levinus Wagner tarafından satın alınmış olup Leiden Üniversitesi’nde muhafaza edilmektedir.⁵ O, yazarın telifinden yaklaşık üç-yüzyıl sonra muhtemelen Suriye’de istinsah edilmiştir. Bu sırada Endelüsi ya da Mağribi hattından (yazısından) doğu [İslam] hattına (yazısına) bir dönüşüm geçirmiş ve şiirlerin bir kısmı bir ortaçağ editörü, muhtemelen Leiden nüshasının müstensihi tarafından estetik kaygılarla metinden çıkarılmıştır.⁶ Bu gerçekten çok büyük bir kayıptır, zira İbn Hazm kendi şiirlerinin birçoğunu bu eserinde kaydetmişti. İbn Hazm’ın şiirlerinin önemli bir yekünü 14. yüzyıldaki bu editör müdahalesi yüzünde kaybolmuştur. Bütün bunlara rağmen yazmanın hâlâ çok değerli olduğunu belirtmeye gerek yoktur, ama bununla beraber metin zaman zaman oldukça arızalı bir nitelik arz etmektedir. Hemen Arap edebiyatının en önemli noktalarından biri haline gelen kitabın yayınlanma tarihi şu şekilde özetlenebilir: Peşpeşe basılan Leiden yazmaları kataloglarında kaydedilmesini bir tarafa bırakırsak, metnin ilk kez gün yüzüne çıkması, R. Dozy’nin 1861’de *Histoire des musulmans d’Espagne* adlı çalışmasında bu yazmanın bir bölümünü ter-

⁵ Cod. Or. 927, bkz. Voorhove, *Handlist*, s. 377.

⁶ Bu, ferağ kaydından anlaşılmaktadır, vr. 138b.

cüme etmesi sonucunda olmuştur.⁷ 1914'te Pétrof ilk neşrini yapmıştır; bu, yazmanın çok ufak düzeltmelerle aslına sadık kalınarak yapılmış bir neşridir. Arkasından tümü Ortadoğu'da yapılmış dokuz ayrı neşir geldi ki bu, metnin etkisini göstermesi açısından önemlidir.⁸ İki tarihsiz Tunus neşri gibi eğitim amaçlı üretilmiş pek çok neşrin daha tedavülde olması muhtemeldir; zira son on-yıllarda orta öğretim okullarında kullanılmak üzere sayısız baskısı yapılmıştır. Bunlar sırf meraktan benim listemde sıralanmıştır. Bu neşirlerde onlu yaşlardaki çocuklara uygun olmayan pasajlar çıkarılmıştır. Bu popüler ve oldukça ileri düzeyde sansürlü sürümlerde hiçbir ciddi dilbilimsel çalışmaya rastlanmamaktadır. Eğer biz hâlâ yazma çağında yaşıyor olsaydık ve böyle bir sürüm kazara yaşayan tek metinsel şahit olarak varlığını sürdürmüştü olsaydı çok önemli olacaktı.

Güvercin Gerdanlığı'nın birkaç çevirisi de yapıldı; onları listemde kaydediyorum, çünkü birçok mütercim tatminkâr bir çeviri yapabilmek için metni tashih etmek zorunda kalmıştır. Hatta mütercim bunu yapmaya naşirden daha fazla mecburdur, çünkü naşir ne yapacağını bilemediği durumda bir ifadenin önüne bir soru işareti veya 'anlaşılamıyor' notu koymakla yetinebilirken mütercim ibarenin ne anlama geldiğini daha fazla göstermek durumundadır. Buna ilave olarak birçok bilim adamı tashihleri içeren listeler yayınlamışlardır. En önemlileri I. Goldziher (1915), William Marçais (1928), C. Brockelmann (1932) ve Kasım es-Samerrai'dir (1983).

İbn Hazm'ın eserine yönelik tüm bu katkıları zikretmemin nedeni, geçen 75 yılda Arapça metnin kalitesini geliştirmek yönünde birleşik bir çabanın sarfedildiğini göstermektir. Bu metin etrafında, bilim adamlarının kolektif yaratıcılığının eseri olan bir kütüphane dolusu metin ortaya çıkmıştır. Bu kütüphane dolusu kitap kümesinin bizzat kendisi zaman zaman şu hakikati gölgelemektedir: Bizim metnin yazarıyla olan bağlantımız yalnızca üç aşikâr sınırlayıcı faktörüyle Leiden Yazmasıdır. Bu sınırlayıcı faktörler; yazarın yaşadığı çağla yazmanın üretildiği tarih arasında yaklaşık üç asır geçmiş olması, Mağribî Arap hattının (yazısının) Meşrikî Arap hattına dönüştürülmesi ve son olarak şiirlerin pek çoğunun atlanması ve bu şekilde asıl metnin bize değişime uğramış bir biçimde ulaşmış olmasıdır.

7 Burada şuna atıf yapılmıştır: Nouvelle édition revue e mise à jour par E. Lévi Provençal, 3. c., Leiden 1932, c. 2, s. 236 vd.

8 Benim bibliyografik atıflar listemdeki neşirlerin ve çevirilerin kronolojik listesine bkz.

Stemmatik açıdan durum çok basittir. Pétrof tarafından yapılan ilk neşre kadar (1914) bir tek (ünik) nüsha ve büyük oranda benzer nitelikteki eserlerde yapılan alıntılardan oluşan ama sorunlu olan noktalarda hiçbirisi daha iyi bir okuyuş sağlamayan birkaç paralel şahit mevcuttu. 1914'ten sonraki gelişmelerin iki veçhesi var. İlki metin üzerinde neşirler, mütercimler ve diğerleri tarafından yapılan çok sayıda düzeltmenin ortaya çıkmasıdır. İkincisi ise yeni neşirlerin üretilmiş olmasıdır. Önemli ölçüde zor ibareler karşılaştırıldığında, son yapılan neşirlerle birlikte metnin aktarımına ilişkin araştırmalar yeni bir ivme kazanmıştır. Ancak Pétroftan sonraki neşirlerin hiçbirini yazmayı kullandığını açıkça belirtmemiştir. Tenkitli olmayan anonim neşir bazı yeni bozulmuş pasajlar eklemekte, diğer yandan Bercher, Sayrafi, Mekki ve Sa'd neşirleri yazmaya başvurmadan yapılan ve paleografik delille savunulması pek mümkün olmayan bir dizi düzeltme ihtiva etmektedir. Onların yazmadan sapmaları, çoğu kez metnin aşırı bir biçimde küçümsenmesi ve önemsiz görülmesi sonucunu doğurmuştur. 1980 tarihli İhsan Abbas neşri ise emsalsizdir, çünkü o yazmanın kendisini kullanmadığını dolaylı olarak kabul etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki o, 1914'te ilk neşrin yapılmasını müteakip varlık kazanan metinler toplamına dayanarak metin tenkidi alanındaki tüm dehasını gösterme imkânı bulmuştu. Onun neşri şu ana kadar yapılanların en iyisi olarak alkışlanmıştır.⁹ Ancak İbn Hazm'ın *Tavku'l-hamâme*'siyle ilgili bu neşir silsilesi hakkında asıl şaşırtıcı olan Pétroftan sonra istisnasız hiçbir neşirin hâlâ ünik (tek) nüsha olmaya devam eden yazmaya başvurma kaygısı taşımamış olmasıdır. Bu durum, Pétrof'un normal şartlarda önemsiz olan *'alâ zâlik* sözcüklerini farkında olmaksızın atlama-

9 es-Samerrai (1983), s. 57: "Abbas neşri şu ana kadarki neşirlerin en iyisidir; daha önceki neşirlerde bulunmayan, metne yönelik yapılmış pek çok tashihi içermektedir." Eğer yeni tashihler içermesi bir neşrin daha iyi olmasında etkili oluyorsa, önceki tüm neşirlerin, bir sonraki neşir tarafından geçilmedikçe 'şu ana kadar yapılmış en iyi neşir' olması gerekir. Tabii ki, es-Samerrai daha iyi neşrin güzel bir neşir olduğunu söylemiyor. Bu, ancak yazma(lar)dan doğrudan yararlanan ve daha önceki tüm tenkitli neşirleri dikkate alan neşirler için söylenebilir. İhsan Abbas'ın neşri bu anlamda bir tenkitli neşir değildir, çünkü bu şekilde yapılmamıştır, ve metodolojik açıdan o seleflerinden kendisini ayırtıran bir özelliğe sahip değildir. Ayrıca şunu da belirtmem gerekiyor: Geçen 15 yıllık zaman içinde es-Samerrai'nin (Arap olmayan) bilim adamlarına karşı birçok vesileyle takındığı düşmanca tavır ve saldırırla karşılaştırıldığında onun buradaki değerlendirmesi şaşırtıcı derecede mülayimdir. İhsan Abbas, (yaşı sayesinde) es-Samerrai'nin hedef tahtasında yer aldığı için gerçekten mutlu olmalıdır.

sı örneğiyle en güzel bir şekilde gösterilebilir. Yukarıda sözü edilen hiçbir neşir bu sözcükleri içermemektedir; bunun nedeni tam olarak, onların metnin anlaşılması için pek bir önem taşımamalarıdır. Ancak bunlar, hiçbir neşirin yazmaya müracaat etmeyi faydalı bulmadığı ve dolayısıyla Pétrou'nun atladığı kısmı aynen korudukları gerçeğini ispat etmeye yetecek kesinlikte delillerdir.¹⁰

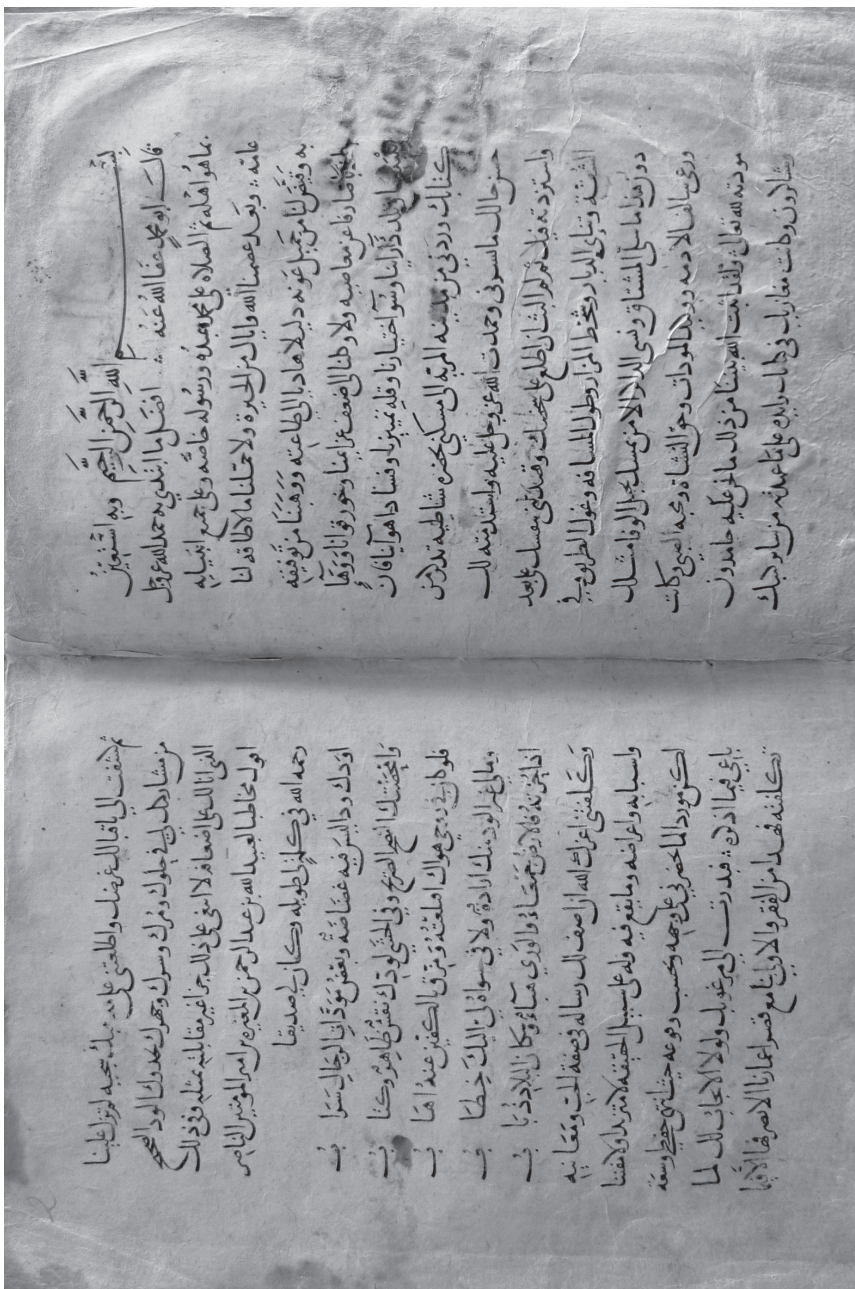
Burada ters yönde merak konusu bir gelişmeyle karşılaşılıyor. Zamanla metinsel malzeme sadece artmıştır ve bir süre sonra matbu neşirlerin bir stemmasını (soyağacını) çıkarmak (ki metnin ufak bir parçasının deneysel derlemesinden elde ettiğim oldukça kafa karıştırıcı delilden hareketle böyle bir yargıda bulunmak sanıldığı kadar kolay bir şey değildir) ve onların farklı okuyuşlarını içeren bir tenkit araçları listesi oluşturmak gerekli olacaktır. Bu arada ünük (tek) nüsha, kullanılmayan, lüzumsuz ve neşirler ve metni inceleyen araştırmacılar nezdinde gereksiz bir belge olarak Leiden Kütüphanesi'nde huzur içinde kalmaya devam edecektir.

Üsâme b. Munkız'ın Anıları

Bir başka Arap edebiyatı klasiği de 12. yüzyılda Suriyeli bir savaşçı ve edebiyatçı olan Üsâme b. Munkız'ın (ö. 584/1188) *Anılar*'ıdır (*Kitâbü'l-İtibâr*). Bu eser de, metinsel rivayette tek ve hatta eksik bir yazma nüshaya dayanmaktadır. Bu eser, yaklaşık 1 asır önce Hartwig Derenbourg tarafından keşfedildiği İspanya'daki Escorial Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Onun daha önceki menşei bilinmemektedir. Yazma keşfedildiğinde baş tarafından eksikti: bazı kağıt tabakaları yoktu ve ortasında da biraz eksiklik vardı. Ortasındaki kayıp yapraklar (varaklar) daha sonra Derenbourg tarafından keşfedilerek yazmaya eklendi. Ancak bugün yazma yanlış ciltlenmiş durumdadır. Bu

10 Krş. vr. 2a, str. 3 ve resme bkz. Bu resmi buraya, gelecekte yapılacak neşirlerin sıhhat derecesi için bir nevi turnusol testi görevi görmesi amacıyla aldım.

Sadece İbn Hazm'ın *Tavku'l-hamame*'si örneğinde değil daha pek çok başka neşirlerde de Arap dünyasında edebî kültürel mirasın korunmasının pratikte ne anlama geldiğini görmek gerçekten kaygı verici bir durumdur: Daha önceki bir neşirden veya tesadüfen ele geçen bir el-yazma nüshadan aceleyle ve sistematik olmayan bir biçimde kopyalanmış bir metni hemen matbaaya vermek ve baş sayfaya bunu yapanın ismini bilgili bir neşir olarak kaydetmek. Ortaçağ Arapça metin neşirlerinin ezici çoğunluğu, üzümlere belirtmek gerekir ki, tamamen güvenilir durumdadır.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 قال ابو محمد عفا الله عنه . ان فصل ما انبدي به حمل الله عز وجل
 ما هو اهله ثم الصلاة على محمد ورسوله خاصة وعلى جميع انبياء
 عامته . وبعد عصمتنا الله وابائنا من الجيرة ولا تخلفنا ما لا ظنا فة لنا
 به ونقتلنا من اجل قولنا . دللنا هاديا الى طيبته ووهنا من فتيته
 به . بل يحكيها رافع معا صبه ولا دخلنا الصنف عن ائمتنا وخورقوا ان وكما
 قد مر ان اد كذا راينا رسولنا خيرا بنا . فله نبيزنا . ونسا داهوا بنا فان
 كنا لك ورد في من يدينه الميراث المسكني يخصه شاطيطة تدلن
 حسن حال ماسرى وحمدت الله عز وجل عليه واستدثنته الي
 واسترته وفتيات لم ير البشائر الطامع على سحرنا وقد نلت على مسلكنا
 الشنة وتبلى اليا رديحنا المزار وطول المسالك ونزلنا الطريق
 دورنا ما نسلق المشناق ونسى اللذات من مسلكنا والامثال
 ورعى انما الامامه ووجوه الاموات وحق الشنة ووجه السبع وكنت
 مودته الله تعالى . فلما ثبت الله بيننا من مال ما نزل عليه حامدون
 سائر ونوطت من ارباب في حال باين على ائمتنا من اربابنا

تمت
 من سائر ذلك في جلوك ونزل وسرك وحمرك بعد ذلك الولد الصحيح
 الذي انما نال الصغار لا ينبغي على ذلك من ائمتنا بله عمله وفي ذلك
 اول مخاطبنا العبيد الله برب عبد الرحمن بن القيس بن امرئ القيس بن النضر بن
 دهم الله في كتابنا لولده وكان ابن صديقا
 اودك وداير في غصاة ويغض عن كذا ان الرجال سرا
 وانجنتنا انصح الصبح وفي الحسنى لو ذلك نقش على امرئ وكنا
 فلوان في وجه هوانك املةنة وتقرق الكفيرة عندها
 وما لي في الورد منك اراة ولا في سؤارة اليك خطا
 اذ انجنته فلا يرضحنا في اوردى سماءه وكان الابدان
 وكنا نلقى اعراض الله ان اصف ال رساله في صفة اليك ومعانيه
 ولسبابه وانرا منه وما يقع فيه فله على سبيل الحبنة لا تتركه ولا انفضنا
 لكن يوردنا المحصر في طوجه وحبس دور عهده حيا حتى يخطي رسة
 باعي فيما ادرك . فبدرت الي غولب ولولا الامجاب لك لما
 تكلفنه فهد من الفقر والاول مع قسرا عارانا الاصرها اذنا

Ibn Hazm el-Endelüsi, Tavku' l-hamâme fî l-iülf ve' l-iülf, MS Leiden, Or. 927, ff. 1b-2a. 2a'da 3. satırdaki "gâ' zâlik" sözcükleri hiçbir nesirde yoktur.

Anılar'ın kişisel ve canlı tarzı, onu klasik dönem kitaplarının en okunabilirlerinden biri yapmaktadır. Haçlı seferlerini çalışan tarihçilerin tümü onu, günlük yaşamın canlı ayrıntılarını ve Haçlıların Müslüman rakiplerinin samimi psikolojilerini öğrenmek için kullanmaktadırlar. Eserin yayınlanma tarihi kabaca şöyledir: 1880'lerde eserin neşri ve Fransızca çevirisi, yazarının biyografisini de kaleme alan Hartwig Derenbourg tarafından yayınlandı. Ardından Ph. K. Hitti'nin (1931) ve Kasım es-Samerrai'nin (1987) neşirleri geldi. Hitti'nin neşrinden önce birçok çevirisi yapılmıştı, ama bunlar Arapça metinden çok Derenbourg çevirisine dayanıyorlardı. Yakın zamanlarda yapılan Arapça neşri ve yayınlanan çevirisi Üsame'nin *Anılar*'ının hâlâ cazip ve ilgi çekici olduğunu gösteriyor. Hitti'nin neşri daha sonraki çevirilere her zaman temel teşkil etti, çünkü o, açıkçası Derenbourg'un öncü ilk neşrine göre daha gelişmiş bir sürümdü. Dahası, G. Rex Smith'in, Üsame'nin *Anılar*'ındaki av sahnelerine ilişkin yakınlarda yayınladığı bir makalesi avcılıkta kullanılan teknik tabirlerle ilgili düzeltmeler içermektedir. es-Samerrai'nin yaptığı metin neşri bir ileri adımı temsil etmektedir, özellikle o yazmanın son derece itinalı yapılmış bir kopyasını zor okumalara ilişkin zekice bir yorumla birleştirmektedir. Bu açıdan es-Samerrai neşri, İbn Hazm'ın *Güvercin Gerdanlığı*'nın başına gelen kötü talihin *Anılar*'ın başına gelmesini engelleyecektir. Ancak bu neşir de yapılması beklenen pek çok şeyi terk etmiştir. Bu neşrin en dikkat çekici özelliklerinden biri, *Kitâbü'l-İ'tibâr*'ın baş tarafından kaybolduğu iddia edilen ama aslında çağdaş ve sonraki tarihçilerce derlenmiş bazı ibareleri naşirin eleştiri süzgecinden geçirmeden metne eklemiş olmasıdır. es-Samerrai tarafından verilen 12 parça ibarenin¹¹ Üsame'nin *Kitâbü'l-İ'tibar*'ının bir parçası olduğunu düşünmemizi haklı kılacak hiçbir neden yoktur ve naşir bile bir yerde bunu kabul etmiştir.¹² Bir sonraki naşirin bu ibareleri mecmuaya eklemeyeceğini ve böylece onları metnin bir parçası olarak yerleştirmeyeceğini (kanonize etmeyeceğini) söyleyemeyiz. Bu son neşirdeki diğer tuhafliklar naşirin yazmadaki paragraf bölümlenmelerini tamamen göz ardı etmesi ve yazmadaki kenar notlarını gösteren işaretleri tamamıyla terk etmesidir. Bu notlar, metin tenkidi kurallarına uygun bir biçimde kenardan alındığı belirtilmeksizin metnin aslına dâhil edilmiştir. Neşrin yazma sayfalarının,

11 es-Samerrai neşrinin 15-23 sayfaları.

12 A.g.y., s. 18, dipnot 1.

yazmanın kendisinde görülen varak numaralarından farklı olarak numaralandırılıyor olması sadece basit bir yanlışlıktır, ama bu aynı zamanda genel bir gevşeklik olduğu izlenimi veren bir başka işarettir. Üsame'nin dilindeki Orta Dönem Arapça unsurlar, es-Samerrai'ye göre, müstensiheten kaynaklanmaktadır; o bu konudaki hükmünü, metnin daha fazla yazma şahidinin keşfedilmesine kadar ertelemektedir.¹³ Bununla birlikte o, I. Schens'in bu konuda ileri sürdüğü görüşlerden habersiz görünüyor.

Anılar, Üsame açısından, aile çevresinde okunmak ve hatırlanmak üzere muhtemelen bir aile tarihi olarak düşünülmüştü. Tek mevcut el-yazma Üsame'nin torunlarından gelmektedir. O, Üsame'nin dördüncü kuşaktan bir torununun istinsah notunu ve birçok durumda babasının yazılarının vasisi olarak hareket eden Üsame'nin en sevdiği oğlu Murhaf'ın bir icazet nüshasını da içermektedir. Muhtemelen 13. yüzyıla ait olan el-yazması, küçük ve biraz titreyen bir elle yazılmış olup yazı neredeyse bütünüyle noktasızdır. Noktalamanın olduğu yerde de genellikle bunlar metnin anlaşılmasına hiçbir katkısı olmayan yüzeyselliktedir. Bu, el-yazmanın eksik ve tek bir nüsha olmasıyla birlikte dikkate alındığında, metnin rivayet halkasını daha da zayıf kılmaktadır.

Derenbourg'un neşri bir öncü çabaydı ve ondan yaklaşık 50 yıl sonra çalışan Hitti'nin, düzelterceği pekçok husus bulmuş olması anlaşılabilir bir durumdur. Ancak Hitti sadece Derenbourg'u, yani naşiri tashih etmekle kalmadı, aynı zamanda o müellifi de tashih etmenin gerekli olduğunu, zira el-yazmada pek çok hatanın bulunduğunu düşünüyordu. Bu hata denilen şeylerin niteliği neydi? Üsame b. Munkız, cesur bir savaşçı ve başarılı ve korkusuz bir avcı olması yanında, aynı zamanda ünlü bir edip (edebî eser veren) idi. Çoğu edebiyat olarak sınıflanacak birçok konuda yaklaşık 34 eser verdi ve bunların 8 tanesi günümüze ulaşmış gibi görünüyor.¹⁴ Üsame'nin edebî Arapçaya hâkimiyeti, eserlerinde açıkça görülmektedir. O halde nasıl oluyor da onun *Anılar*'ı, zaman zaman klasik Arapçanın morfoloji ve sentaks (sarf ve nahiv) kurallarını çiğneyen pek çok örnek içeriyordu? Cevap basittir ve burada cevap Schen'in ortaya koyduğu çizgi doğrultusunda verilmiştir. *Anılar*'da Orta Dönem Arapça (7. yüzyılda İslam'ın yayılışından günümüzde konuşulan yöresel lehçe-

¹³ A.g.y., giriş, s. 22-23.

¹⁴ es-Samerrai, neşrine yaptığı ekte, Makrizi'nin *Kitabü'l-Mukaffa*'sındaki listeden alınmış 34 başlık kaydediyor.

lerin (avamî Arapçanın) doğuşuna kadar geçen zaman diliminde gelişen şekliyle konuşulan Arapça) ile yazılmış büyük pasajlar mevcuttur. Ancak Hitti, el-yazmada karşılaştığı klasik Arapçadan sapmaları kabul edemiyordu ve bunları düzeltmeye başladı. Ancak bunu sadece morfolojik (sarf) düzeyde yapabiliyordu; birkaç örnek vermek gerekirse, belirsiz doğrudan nesneye (nekre olan *mef'ûl-i bih sarîhe*) *elif* veya kısaltılmış sözcük formlarına *nun* ekliyor ya da rakamların telaffuzunu düzeltiyordu. Tenkit listesinde (*critical apparatus*) bu değişiklikleri ancak nadiren izah etmiştir. Hitti'nin benzer düzeltmeleri sentaks (nahiv) düzeyinde yapma şansı olmadığı açıktır. Aslında burada da Orta Dönem Arapça özellikleri oldukça yoğun bir oranda mevcuttur. Eğer Hitti metni sentaks düzeyinde de "düzeltmek" isteseydi bu durumda Üsame'nin ibarelerini bütünüyle farklı bir biçimle yeniden ifade etmek durumunda kalacaktı, bu da muhtemelen *Anılar*'ın canlı ve doğrudan tarzını büyük ölçüde kurban etmek manasına gelecekti. Hitti'nin, klasik kullanımdan sapmaları Üsame'ye atfedilemeyecek hatalar olarak gördüğü, onun bir sonraki adımda suçlu-yu bulma çabasından anlaşılmaktadır. Hitti'ye göre bu kişi, ihmalkâr ve cahil bir müstensih ya da Üsame'nin bir katibi (sekreter) olmalıdır. Ancak bu beceriksiz katibin neden sadece belirli pasajları kötü bir biçimde yazdığı ve diğer pasajlara ise dokunmadığı sorusu Hitti tarafından ustaca bir mantıkla cevaplandı. Ona göre, *Anılar*'ın bütünü aslında o zaman 90 yaş aşmış olan Üsame tarafından imla (dikte) edilmişti. Müstensih ya da katip sayısız hata yaptı ve bunlar Üsame'nin oğlu Murhaf ve de muhtemelen ailenin bir başka ferdi tarafından düzeltildi. Ancak bir şekilde bu tashih işlemi tamamlanamadı. Hitti'nin izahının şu ana kadar özü olan, *Anılar*'ın imla edildiği tezi, muhtemel görünüyor; ancak müstensihin ya da katibin *Anılar*'ın gösterişli dilini bozduğu iddiası pek olası görünmüyor. Üsame'nin *Anılar*'ındaki Orta Dönem Arapça unsurların varlığına ilişkin çok daha tatminkâr bir izah Schen tarafından önerilmiştir. *Anılar*, Üsame'nin yaşadığı dönemdeki mevcut Arap nesir edebiyatının hiçbir türüne uymamaktaydı ve bu sebeple muhtemelen o kendini *fasîh* tarzını her zaman korumak zorunda hissetmemiştir. Aynı zamanda *Anılar*'ını imla (dikte) ederken ve hatıralarını zihninde canlandırırken o, *fusha* (klasik Arapça) ile günlük konuştuğu yerel dil arasında sürekli gidip gelmekteydi ve bu iki uç arasındaki sözel düzeylerin tümünü kullanmaktaydı. Dolayısıyla bu durumda soru Schen'in de ortaya koyduğu gibi

daha ziyade şudur: Metinde klasik olmayan unsurlar neden çok azdır?¹⁵

Burada, daha fazlası arzulanabilse de, zaman içerisinde metin tenkitçilerinin ilgisini biraz çekmiş bir metinle karşı karşıyayız. Hitti'nin klasik Arapça eğitimi, Orta Dönem Arapçaya ait ne kadar eşsiz bir belgeyi elinde tuttuğunu fark etmesine mani oldu ve o el-yazmayı “düzeltmeye” girişti. es-Samerrai'nin neşri, *Anular*'ı, İbn Hazm'ın *Tavku'l-hamâme*'sinin uğradığı kaderden -çok sayıda dolaylı [el-yazmaya dayanmayan] neşir ve el-yazmanın kendisinin unutulmasından- korumuştur.

Abdüllatif el-Bağdadî'nin *el-İfâde*'si

Otobiyografik özellikleri de olan, Mısır tarihine ilişkin bu eser MS. 13. yüzyılın başlarında yazılmıştır. Bu da, şimdilerde Oxford Bodleian Kütüphanesi'nde olan tek bir yazma nüsha ile günümüze gelmiştir. Ünük (tek) nüsha olmaktan başka bu aynı zamanda müellif nüshasıdır (otograf) ve açık ve temiz bir hatla yazılmıştır. Dolayısıyla bu nüsha ile ilgili stemmatik sorunlar yok gibi görünüyor. İnsan daha ne isteyebilir ki? Tam metni ilk kez Joseph White tarafından yayınlanmış (Tübingen 1789), ardından tam metni veya metnin bir kısmını içeren pek çok başka neşir ve Avrupa dillerine yapılan çeviriler gelmiştir.¹⁶

1231 yılında vefat eden Abdüllatif el-Bağdadî en az iki kez İngiliz spiritalistlerin (ruhçuların) eline düşmüştür. 1920'lerde pek çok seansta bir aracı vasıtasıyla “Büyük Farisî Doktor” olarak ortaya çıkmış ve tıp biliminin ümit kestiği hastaları tedavi etme becerisiyle, en azından spiritalist (maneviyatçı, ruhçu) çevrelerde, ün salmıştır.¹⁷ 1960'ların başında o bir kez daha sahnede görünmüş ve bu sefer *el-İfâde*'sinin bir fotokopi nüshasının genel halkın kullanımına Oxford'da olduğundan daha fazla açık olacağı varsayımıyla Biritish Library'ye emanet edilmesine vesile olmuştur. O, kendi etkisi altında kalan (ya da kendisinin etkilendiği?) bir İngiliz çifte, söz verdiği üzere, İngilizce çeviriye yardım etmesi için Bağdat'tan bir hemşerisini göndermiştir. Birlikte çeviriyi tamamlamışlar ve bu çeviri ünük-nüşanın faksimile neşrinin karşısındaki sayfalar-

¹⁵ Schen, s. 222.

¹⁶ Benim atıflar listemdeki kronolojik taramaya bkz.

¹⁷ R. H. Saunders'in rapor ettiği örneklere bkz.

da yayınlanmıştır.¹⁸ Bu şekliyle o, hem İngiliz okuyucu hem de Arapça uzmanları için faydalı bir kitaptır. Abdülatif'in mütercimlere zor pasajların çevirisinde yardımcı olduğu ve kitabın sonuna eklenmiş iki listenin (ki bu listelerde el-yazmadaki kenar notları iki gruba ayrılmıştır: yazara ait olmayanlar ve olanlar) hazırlanmasında parmağı olduğu tahmini bile ileri sürülebilir.¹⁹

Burada hiçbir şeyin bozuk seyretmediği ve, en eski ve ünik-nüşaya, bizzat yazar tarafından kaleme alınmış olana sahip olduğumuzdan, tüm stemmatik sorunların önceden halledildiği bir durumla karşı karşıyayız. Bununla birlikte, yazarın spiritüel (ruhi) dirilişi ise, sadece en baştan açık seçik olan bir durumu esrarlı hale getirmede başarılı olmuştur.

Uzun Metinlerin Neşri

Çok uzun metinlerin neşriyle ilgili birkaç kelime edilmesi iyi olur. Bu metinler nadiren tam nüsha olarak muhafaza edilmişlerdir ve genellikle tamamen farklı metinsel ailelere mensup birbirini tamamlayan fragmanlardan inşa edilmek durumundadırlar. Böyle bir neşrin neticesi, yazarın en sonunda yayınlanmış olan biçimiyle asla tasavvur etmediği bir metin olacaktır.

Bu tür bir metin örneği M. b. Cerir et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Tarih*'idir. Bu eserin basılı versiyonu 2500 sayfadan fazladır. Eserin neşri uluslararası bir işbirliği projesiydi ve 20 yılı aşkın bir sürede 10 Avrupalı bilim adamı buna katkıda bulundu. Gerekli el-yazmalar Avrupa ve Ortadoğu kütüphanelerinden toplandı ve hatta bir kısmı proje belirli bir mesafe kaydettikten sonra satın alındı. Bu el-yazmaların bir kısmı diğerini tamamlamakta, diğer bazıları ise örtüşmektedir. Bu el-yazmalara ilave olarak naşirler bu büyük eserden yapılan ortaçağlardaki iktibasları, başka tarih eserlerinde alıntılanan pasajları ve paralel metinleri de kullandılar.²⁰ Hemen anlaşılacağı üzere De Goeje'nin betimlediği şartlar altında²¹ stemmatik usul sorunu burada asla olamaz. Naşirler ellerinin

18 *The Eastern key, Kitab al-İfada wa'l-İtibar of 'Abd al-Latif al-Baghdadi*, Kamal Hafuth Zand ve John A. ve Ivy E. Videan tarafından İngilizceye çevrildi, London 1965.

19 *A.g.e.*, s. 284-285.

20 Bkz. M. J. De Goeje'nin girişi (1901).

21 *A.g.e.*, s. xxii vd.

altındaki her eseri kullanmak durumundaydılar ve bazı ciltler yayınlandıktan sonra bile böyle yapmaya devam ettiler. Taberî'nin *Tarih*'i gibi bir metni neşretmek, ancak stemmatik gereklilikleri tamamen göz ardı ederek, bütünüyle pragmatik bir şekilde yapılabilirdi.

Birçok Nüshayla Günümüze Gelen Metinlerin Neşri: İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdü'l-kâsîd*'i Örneği

Öyle anlaşılıyor ki, stemmatik usulün en ideal biçimi bir metnin pek çok el-yazma nüshaya dayalı olarak neşri halinde mümkün olabilmektedir. Ben bu hipotezi, son birkaç yıldır kendisiyle haşır neşir olduğum bir Arapça metni örnek göstererek ispat edeceğim: *Bilimlerin Sayımı* ya da *İrşâdü'l-kâsîd ila esna'l-makâsîd* (En Yüce Amaçlara Ulaşmayı Arzulayan İçin Kılavuz). Bu eser Mısırlı bir doktor olan İbnü'l-Ekfânî tarafından yazıldı (İbnü'l-Ekfânî 749/1348'de bir veba salgınından vefat ettiğinde en az 65 yaşındaydı). Bu zat yaklaşık 30 eserin yazarı olup bunların yaklaşık 20 tanesi günümüze ulaşmıştır. Onun çalışmaları tıp alanında ve diğer bilimsel alanlarda yazılanlar olmak üzere kabaca iki grupta toplanabilir. Gerçekte İbnü'l-Ekfânî, beş asırlık bir geleneğin son temsilcisi, son büyük Arap oftalmolog (göz doktoru) olarak görülebilir. Kahire'deki Mansurî Hastanesi'nde malzemeden sorumlu bir görevde çalışıyordu ve özel bir muayenehanesi de vardı. Hayatının bir döneminde hekim olarak çalıştığı anlaşılıyor. Çalışmalarının diğer grubunun konuları geniş bir spektruma yayılmıştır: Sadece aritmetik, fizyonomi, mineraloji/maden bilim, simya değil aynı zamanda Kur'an tefsiri ve meliklere (yöneticilere) nasihat gibi konular. Onun şöhreti tıp alanındaki yazılarından gelir ama geniş kitlelerce tanınmasının nedeni bu çalışma için örnek olarak kullandığım bilimlerin tasnifine giriş mahiyetindeki küçük ansiklopedisidir. Salahaddin Halil b. Aybek es-Safedî'nin yakın arkadaşı olması sebebiyle onun hayatı ve çalışmaları hakkında oldukça iyi bilgiye sahibiz; Safedî'nin biyografisi eserleri İbnü'l-Ekfânî ile arkadaşlığına ilişkin bir hayli bilgi vermektedir; Hatta Safedî'nin bir başka eseri sayesinde bu iki arkadaş arasındaki dost sohbetlerinin konularına dair bir izlenim edinmek bile mümkündür. Ansiklopedisini derlemek için İbnü'l-Ekfânî daha çok İbn Sînâ'nın kısa felsefi eserlerine ve daha az oranda da Fârâbî'nin *İhsâü'l-ulûm*'una dayanmıştır; ama o bu malzemeyi kendine has bir potada yeniden şekil-

lendirmiş ve çok dikkat çekici bir girişle ve faydalı bir bibliyografya ile süslemiştir. Onun eseri bilahare Taşköprüzade'nin [sic. Taşköprüzade olacak] *Miftâhu's-sa'âde*'sinin ana kaynağı olacak ve daha sonra bu ikincisi de Kâtip Çelebi tarafından *Keşfü'z-zunûn*'da yoğun bir biçimde kullanılacaktır. Katip Çelebi'nin ve Taşköprüzade'nin [sic] İbnü'l-Ekfânî'nin bu eserine bağımlılığı o kadar yoğun ve aşikârdır ki, bu iki eserdeki metinsel sorunlar bazen İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdü'l-kâsîd*'ıyla karşılaştırılarak çözülebilmektedir. Şu ana kadarki tarihsel anlatı İbnü'l-Ekfânî'nin bilimsel ve bibliyografik gelenekteki merkezî konumu hakkında bir fikir vermiş olmalıdır.²²

Bu metne ilişkin araştırmalarım sırasında, aynı nitelikte daha geniş eserler ortaya çıkıp da bu esere yönelik popüler ilginin yavaş yavaş kaybolmasından önce metnin yüzlerce el-yazma kopyasının yapıldığını fark ettim. İbnü'l-Ekfânî'nin ansiklopedisinin yazmalarına yapılan atıfları, bu metnin bir tenkitli neşrini hazırlamak amacıyla toplamaya başladığımda dünyanın çeşitli yörelerine dağılmış kırk küsur kadar el-yazma buldum. Bu arada otuz küsur el-yazma daha buldum. Toplamda yetmiş küsur olan bu el-yazmalarının yaklaşık yarısının mikrofilmünü aldım ve pek çok el-yazmayı otopsi yoluyla inceledim. Önemli pasajları harmanladım; ama elimdeki mevcut malzemeye dayalı bir stemma (soyağacı şeması) yapmam mümkün olmadı.²³ Sadece birkaç noktada, herhangi iki yazma arasında, kendisi aracılığıyla daha geç olanın eleneceği doğrudan bir ilişkiyi ispat edebildim. Elimin altındaki malzemeye dayalı olarak bir stemma oluşturma çabalarım başarısızlıkla sonuçlandığında tenkitli neşri hazırlamaya devam etmek istiyorsam pratik bir karar vermem gerekiyordu. Örneğin İstanbul, Medine ve Rampur gibi bir yazmanın mikrofilmünü almanın son derece zor olduğu yerlerde²⁴ mikrofilmleri almam mümkün olsa bile, daha fazla harmanlama sonucu elde edilecek sonuçlar konusunda yüksek beklentilere girmedim. Son yıllarda Arapça eserler bibliyografyası alanında kaydedilen ilerlemeler sonucu çok kısa bir za-

22 Daha fazla bilgi ve ayrıntı için benim İbnü'l-Ekfânî üzerine yazdığım makalelere ve kitabıma bkz.

23 Aslında tam da bu başarısızlık beni stemmatik yöntemin geçerliliğini sorgulamaya itti. Bu çalışma o araştırmanın bir neticesidir.

24 Makalenin yazıldığı tarih için geçerli bir gözlem olabilir; bugün İstanbul yazma kütüphanelerinden el-yazmaların dijital kopyasını almak, her ne kadar aşırı bir fiyat istense de, son derece kolaylaşmıştır. (çev.)

man diliminde tarama listeme yaklaşık 30 tane fazladan el-yazma nüsha daha eklemek zorunda kalmam da bir anlamda iyimser olmak için yeterli gerekçe oluşturmuyor. Sadece gittikçe artan oranda yeni yazmaların gün yüzüne çıkacağını ümit edebilirim; çünkü taramaya başladığımdan beri bunun doğrulandığını sürekli gözlemledim [sürekli yeni yazmalar bulundu]. Bu iki pratik nedenden dolayı, stemma (soy-ağacı) çıkarma işlemi bir kenara bıraktım ve bunun yerine sadece ikincil özelliklere dayalı olarak nüsha seçimi yapmaya karar verdim; ikincil özelliklerden kastım, bir el-yazma nüshayı yazarla ilişkilendiren tarihler ve diğer deliller gibi erken ilişkiler ve bağlantılardır. Dolayısıyla tenkitli neşrim için sadece 14. yüzyıl yazmalarıyla yazardan icazet içeren yazmaları esas aldım. Her ne kadar görülmeyen el-yazmalarla ilgili tahminler hiçbir zaman kesin olmasa da, mikrofilmimi almadığım el-yazmalar arasında bu özelliklere sahip nüsha olmadığına inanmamı gerektirecek geçerli sebeplerim var. Sonuç olarak benim seçme işlemim yedi el-yazma nüshada karar kılmamı sağladı ve ben şimdi burada bu yazmaların özelliklerini özetleyeceğim.

- A. Bologna, Üniversite Kütüphanesi, Marsigli koleksiyonu No. 3406 (1),²⁵ Safedî'nin onayladığı 737/1336 tarihli otograf (müellife ait) nüshadan 1007-1008/1599'da Akhisar'da (Prusac, Bosna'da) istinsah edilmiştir ve müellifin icazetini içermektedir. Safedî'nin kendi verdiği bilgiden anlıyoruz ki,²⁶ o bu eseri daha 729/1329 gibi erken bir tarihte müellifle birlikte okumuştur; bu arada söz konusu tarih *İrşâdü'l-kâsıd*'ın varlığından söz edilen en erken tarihtir. Bologna nüshası, eski olmasa da, sıhhati tespit edilmiş ikinci dereceden bir metinsel şahittir.
- B. Cambridge, Üniversite Kütüphanesi, Or. 1428 (10),²⁷ 749/1348 tarihinde (yazarın öldüğü yıl) Şam'da istinsah edilmiştir. Burada tercih edilmesinin nedeni eskiliğidir. Yazarla başka bir ilişkisi görülmemektedir.
- C. El. Escorial, No 949.²⁸ Endelüsî ya da Mağribî hattıyla yazılmıştır. Tarihsizdir, ama muhtemelen 14. veya 15. yüzyıla aittir. Yazmanın

25 V. Rosen tarafından yapılan kataloga bkz. s. 106, no: 457.

26 *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, ed. S. Dederling, İstanbul 1949, c. 2, s. 26.

27 Bkz. A. J. Arberrry, *Second Supplementary Hand-list*, s. 36, no: 220 (a).

28 Derenbourg ve Renaud tarafından yapılan kataloga bkz. c. II/3, s. 81-82.

sonunda 741/1340 tarihli yazara ait bir icazetin kopyası mevcuttur. Hem eski hem de sıhhati onaylanmış bir nüsha ve ikinci dereceden bir şahit.

- D. Kudüs, Darü'l-kitab,²⁹ Eski Kudüs'ün 1967'de İsrail tarafından işgalinden sonra dağılmış bir özel koleksiyon. El-yazmanın halihazırdaki yeri bilinmemektedir. Şam yakınlarında Mizze'de 788/1386'da istinsah edilmiştir; ferağ kaydında müellifin *icazetinin* kopyasının kopyası mevcuttur. Bu *icazette* İbnü'l-Ekfânî'nin eserlerinin bilebildiğimiz en eksiksiz listesi verilmektedir. Kudüs nüshası hem eski hem de sıhhati tescil edilmiş üçüncü dereceden bir şahit konumundadır. Bununla birlikte metinde pek çok boşluk/eksiklik vardır.
- E. Leningrad, Saltykov-Shchedrin Halk Kütüphanesi, No. 721.³⁰ El-yazma tarihsiz olmakla beraber müellifin ölümünden kısa bir süre sonra kopyalanmış görünüyor. O müellifin müstensihi olduğunu iddia eden biri tarafından istinsah edilmiştir. Bu nüsha hem eskiliği hem de müellifle olan bağlantısı sebebiyle seçilmiştir.
- F. Paris, Ulusal Kütüphane, Arabe 2331.³¹ 779/1338 tarihli olup sadece yaşı sebebiyle tercih edildi.
- G. Princeton, Üniversite Kütüphanesi, Yahuda Koleksiyonu, No. 551.³² Nüshada tarih yok ama muhtemelen 8./14. yüzyılda istinsah edilmiş olmalıdır; ancak bu sadece paleografik (hat biçimi) temelli yapılmış bir tahmindir. Tenkitli neşir için seçilmesinin nedeni yaşıdır.

Rabat Kraliyet Kütüphanesi, el-Hızanetü'l-Haseniyye No. 7174'te muhafaza edilen [müellifle] bağlantılı bir başka nüsha daha var.³³ Ferağ kaydında yer alan bir ifade onun es-Safedî'nin icazetli/sıhhati tescil edilmiş nüshasından kopyalandığını ama daha sonra *İrşâdü'l-kâsıd*'ın bir başka el-yazma nüshasıyla harmanlandığını göstermektedir; bu durum Rabat nüshasının farklı okumalarının dikkate alınmayacak kadar zayıf olduğuna işaret etmektedir. Böylece Rabat yazmasını, yazarla derecesi tam bilinmeyen açık bağlantısına rağmen, metninin vasat kalitesi sebebiyle neşir sırasında göz ardı etmeye karar verdim.

29 Fuad Seyyid'in Arap Birliği mikrofilmleri kataloguna bkz. c. IV, s. 79-80.

30 Saleman and Rosen tarafından yapılan *Indices*'e bkz. s. 26.

31 De Slane tarafından yapılan kataloga bkz. s. 409.

32 Mach tarafından yapılan kataloga bkz. s. 4, no: 13.

33 M. el-Arabî el-Kettâbî'nin hazırladığı kataloga bkz. c. 4, s. 124-125, no: 251.

Tenkitle neşrimi hazırlamada kendimi bu yedi el-yazma nüshayla sınırlarken, daha geç döneme ait bir yazmanın müellifle bağlantılı daha erken bir başka yazma ile doğrudan ilişkisi olabileceği gerçeğini göz ardı etme riskini bilinçli bir şekilde tercih ettim. Ama yedi eski ve/veya önemli el-yazma nüsha elimin altında olduğundan dolayı bu riski alabileceğimi düşündüm. Bu yedi nüsha arasında bir mukayese, bunların hiçbirinin birbiriyle doğrudan bağlantılı olmadığını gösteriyor; başka bir ifadeyle hiçbirini feda edilemez. Bu yüzden tümünü tenkitli neşir dipnot listemde göstermek durumundaydım. Üç tane icazetli/sıhhati tescil edilmiş nüshanın varlığı (ACD) bile bu üçünün birbirleriyle yakın ilişkili bir grup teşkil edeceği anlamına gelmiyor. Pek çok icazetli nüsha tedavülde olmuş olmalıdır, zira eser müellif hayatta iken yedi ya da daha fazla yıl boyunca kendisine okunmuştur (*kırâat*). Ortak okuyuşu içeren diğer gruplar, benim tenkitli neşir dipnot listemdeki sembol dizininde görüldüğü gibi, şunlardır: AB, FG, AFG, ABCG, ABCF, ABDG, DEFG, CDEG ve daha pek çok başkaları. Bu farklı okuyuşların hiçbirisi metnin anlaşılmasında çok büyük ve anlamlı bir fark teşkil etmemektedir, ama bu eski ve doğrudan şahitlere rağmen eserin metinsel tarihine ilişkin bir tarama vermek bile adeta mümkün değildir. Bunun nedeni şu varsayım olmalıdır: Müellif hayatta iken pek çok icazetli nüsha tedavülde idi ve bu nedenle müellifin ölümü sırasında “müellif nüshası” diyebileceğimiz bir metni inşa etmek zaten mümkün olmamıştı. Dolayısıyla yukarıda sözü edilen yedi nüshada belirginleşen gelişmenin emsal-nüsha (*archetype*) olarak alınması daha uygundur. Bu durum bana tenkitli neşri yaparken bu yedi nüsha arasında bir okuyuş dizininden diğerine mekik dokuma anlamında bir özgürlük sağladı ve ben bunun, farklı okuyuşların tenkitli neşir dipnotunda verilmesi şartıyla, savunulabilir bir durum olduğunu düşünüyorum. Ben bunu eklektik (derlemeci) yöntem olarak adlandırmak istiyorum ve her ne kadar tartışmalı olsa da, bunun, bu özel örnek söz konusu olduğunda, uygulanabilir tek yöntem olduğuna inanıyorum. Yöntemin tartışılan boyutu müellif tarafından böyle bir metnin üretilmemiş olması gerçeğiyle ilgilidir. Bununla birlikte, pek çok el-yazma nüsha ile korunmuş olan metinler için, en azından bazı neticeler üreten tek yöntem muhtemelen budur. Dilbilimcilerin müellif tarafından kabul edilebilir bir metin inşa etmeyi bir gün başarabileceklerinden emin değilim.

Birçok Nüshayla Günümüze Gelmiş Bir Başka Metin: 1001 Gece Masalları

Binbir Gece Masalları büyüleyici bir metin tarihine sahiptir. Pek çok yazması günümüze ulaşmış olan bu eserin, hem dilbilimsel (*linguistic*) hem de anlatısal (*narrative*) düzeyde şifahi rivayet yönü vardır. Burada şifahi rivayet söz konusu olduğunda stemma (soyağacı şeması) ile ilgili güçlük- lere kısaca işaret etmek istedim. Bu çalışmada az önce söz ettiğim iki ör- nek vakada da aslında şifahi bir boyut vardır: Üsame'nin *Anılar*'ı büyük ihtimalle imla (dikte) edilmişti; İbnü'l-Ekfânî'nin ansiklopedisindeki bir- kaç farklı okuyuş da muhtemelen metin yazara okunurken (*kirâat*) yapılmış şifahi ilaveler olarak görülebilir. Bunlar es-Safedî'nin nüshasının ha- mişinde '*min femi'l-musannif* (müellifin ağzından)' notuyla sıralanmış- tır ve bir başka yazma nüshada da mevcuttur, daha sonra da metnin bir parçası haline gelmiştir. Arap ortaçağlarında da bilindiği gibi, tüm bilgi aktarım süreci belirli oranda şifahi bir öge taşır: Metinler müelliflere veya müelliflerle birlikte okunmuştur. Şifahi rivayet örneği olarak *1001 Gece Masalları*'nı seçtim. Şifahi edebiyatın araştırılması için üre- tilmiş olan son zamanlardaki kuralların, -Muhsin Mehdi'nin yakınlarda yaptığı *1001 Gece Masalları* adlı eserin bilinen en eski Arapça sürümü- nün tenkitli neşrinde ortaya konulduğu şekliyle- klasik dilbilim fikirle- riyle karşılaşmasını görmeyi arzuluyordum. Ancak, (her ne kadar Muh- sin Mehdi'nin tenkitli neşir dipnot listesi ve el-yazma nüshalarla ilgili de- ğerlendirmesi 1984'ten beri ulaşılabilir olsa da) onun bu neşir için yaz- mayı planladığı girişin üçüncü bölümünün bu makale baskıya girdiğin- de hâlâ yayınlanmamış olması konu hakkında tam manasıyla kesin bir yargıda bulunmayı zorlaştırmaktadır. Bu, Muhsin Mehdi'nin üçüncü cildi yayınlanıncaya kadar beklemek zorundadır. Bununla birlikte bazı ge- nel ve ham mülâhazalar yersiz olmayacaktır.

Her şeyden önce *Arap Geceleri*'yle ilgili hikâyelerin, hem Ortadoğu'da hem de başka yerlerde süregiden hikaye anlatma geleneğinin bir parça- sı olduğu açıkça anlaşılmalıdır. Ancak Muhsin Mehdi'nin Arapça metni neşri, şifahi edebiyatın bir mecmuasını inşa etme çabası olmayıp aksine hikâyelerin bilinen en eski sürümünü kaydetmeyi amaçlamaktadır, ama bu tabiatıyla onların en eski versiyonu demek değildir. Ama bir naşir bundan başka ne yapabilir ki? El-yazma nüshalar eldeki yegâne somut

tanıklardır ve bunlar dilbilimsel harmanlama ve soyağacı şeması çıkarma süreçlerine tabi kılındıklarında en iyi bilgiyi üretirler. Yakın zamanlarda yapılmış neşir bu nedenle şifahi edebiyatı ve onun tarihsel perspektifte aktarımını ilgilendiren hususlarda pek fazla bilgi vermemektedir. Aksine Profesör Mehdi, şifahi edebiyat kuramcılarının *1001 Gece Masalları* gibi bir kitabın aslının olmamasını izah ederken ileri sürdükleri mazeretleri reddetmektedir: "... tembellik yüzünden bazıları araştırma ve incelemeden uzak duruyor ve fikirlerini dayandırdıkları ilkelere oluşturmadan önce hemencecik boş konuşmalara dalyıyorlar. Onlar *1001 Gece Masalları*'nın, hikâyecilerin anlattığının ve şifahi bir yolla aktarılanın dışında bir asıl sürümünün olmadığından çok eminler. Onlara göre kitap, sanki üzerinden aktığı yerlerin rengini alan bir akarsu gibidir. Onlar bir metnin ya da bir kitabın olmadığını, naşirin, baskıcının, mütercim ve okuyucunun, onu neşrederken, baskıya verirken, çevirirken ve okurken metinle istediği gibi oynama hakkına sahip olduklarını düşünüyorlar. Onlar matbu yayınların tenkitli neşriyle ve el-yazmaların oluşumuyla uğraşan ve zaman ve mekânda konuşlandırmak amacıyla bunları okumanın, ihtiva ettikleri bilmeceleleri çözmenin ve ardından eski sürümü gözden geçirerek ona sonradan eklenen kısımları çıkarmanın faydalı olduğuna inanan naşirlere pek kulak asmıyorlar. Bu sonuncular sağlamı hatalıdan ayıran kimselerdir; onlar aslında eksik ve kusurların artmasını engellemeye, hataları düzeltmeye, farklı okuyuşların neden olduğu kargaşayı birbirine karıştırmadan düzene sokmaya ve metnin rivayetlerini icat etmeksizin onlara başvurmaya çaba harcayanlardır."³⁴ Bunlar gerçekten ağır sözler olmakla beraber, Muhsin Mehdi'nin, doğulu ve Batılı naşirlerin ve araştırmacıların ellerinde *1001 Gece Masalları*'nın başından neler geçtiğine dair bilahare verdiği bilgileri okuduğumuzda tamamıyla haklı değerlendirmelerdir. Hiç kuşkusuz birinin bilinen en eski kaynaklara geri dönme zahmetine girişmesi ve metne yapılan daha sonraki ilaveleri ve bozulmaları göz ardı etmesi için en uygun zaman bu zamandır.

Şimdilerde *1001 Gece Masalları* olarak bilinen hikâyeler toplamının Muhsin Mehdi'nin girişte söz ettiği³⁵ en erken kaynaklardan daha eski

34 Bölüm I, (*mukaddime*), s. 13.

35 Bölüm I, Arapça metin (Leiden 1984), s. viii: "... bu erken dönemden 1001 Gece masallarının bir fragmanı bile günümüze ulaşmamıştır."

olduğu, hikâyenin 9. yüzyıla ait bir fragmanı ile gösterilebilir.³⁶ Esasında Mehdi'nin sözünü ettiği "bilinen en eski kaynaklar" N. Abbott tarafından 'büyüyen bir koleksiyonun son aşamaları' olarak nitelenmiştir. Ancak bunda herhangi bir çelişki yoktur, zira Mehdi, Abbott tarafından genişçe incelenen Chicago fragmanında korunan şekliyle metnin sadece birkaç satırıyla değil, aksine daha çok *1001 Gece Masalları*'nı oluşturan hikâyeler bütününe en eski yazılı kaynağıyla ilgilenmiştir. Ona göre bu mecmua 13./14. yüzyılda telif edilmiştir. Daha erken sürümlerin ne içerdiğiyle ilgili tartışma spekülasyon olarak kalmak durumundadır. Metni inşa ederken Mehdi, tenkitli neşirciliği bir yazmalar yığınının uygulamak ve metnin rivayet halkasında bölümler ve alt-bölümler oluşturmak suretiyle sağlıklı bir dilbilimsel yöntem kullanmıştır. Mehdi Arapça girişinde *1001 Gece Masalları*'nın neşredilmesi sırasında etkili olan bir dizi mülahazadan söz etmektedir.³⁷ Ona göre, *1001 Gece Masalları* bir yandan metin tenkidine tabi kılınabilecek bir yazma temeli olan herhangi bir kitap gibidir. Diğer yandan o yazarsız bir kitaptır ve bu durum ona, metnin günümüze ulaşan yazmalarının müstensihleri adedince farklı yol ve yöntemle muamele edilmesine neden olmuştur. O halde neşir her bir yazmayı dikkatlice incelemeli ve müstensihler tarafından yapılan eklemeleri çıkarmalıdır. Bu metin tenkidi, bir yazmanın neşrin tek temeli olarak işlev görmek üzere seçilmesi neticesine yol vermelidir. Asıl dilden veya terkipten sapmalara veya 'düzeltmelere' kalkışılmaması daha uygundur; ancak yazmalara dayanarak ya da neşirin sağlıklı yargısına bağlı olarak eksik olduğu tespit edilen, ilave edilen veya düzeltilen kısımlar gösterilmelidir. Bu, yazmalar üzerine çalışırken Profesör Mehdi'nin benimsediği bir yöntemdi.

O, (şimdi kayıp olan daha önceki bir mecmuadan gelen) geç-Mısır ailesi olarak bilinen yazmaları toplamakla işe başladı. Mısır ve Suriye kolları arasını ayırıştırmanın mümkün olduğu görülmekteydi. Birleştiren ve ayıran okumaları tespit şeklindeki metin tenkidi her bir yazma nüshayı doğru yere yerleştirmek için önemliydi. Aynı zamanda, bazı başlıkları ve birçok hikaye dışında hakkında bir şey bilmediğimiz eski sürümler-

36 Hikâyeler koleksiyonunun müteakip adlarının evrimi için bkz. Nabia Abbott, "A Ninth-Century Fragment ...", özellikle s. 163-164.

37 Bölüm I (Arapça metin), *mukaddime*, özellikle s. 24-34.

le (*ümmehât*) aranan emsal-nüsha/arketip (*nushatü'l-ümm*) arasında bir ayırım yapılması gerekiyordu. Bizim bildiğimiz şekliyle *1001 Gece Masalları* Arapça metninin telifi Mehdi'nin tahminine göre 7./14. yüzyıldan daha önceki bir tarihte gerçekleşmemiştir. Kendisi, bugün mevcut olmayan ama tüm mevcut nüshaların kendisine dayandığı bir nüshanın (*en-nüşatü'd-destûr*, sic. Doğrusu *düstûr* olmalı) var olduğunu farz ediyor (eğer böyle bir nüsha var olmuşsa ve metnin tarihindeki belirli bir aşama için salt bir soyutlama değilse). Suriye ve Mısır kolları ve bunların karışımından çıkan bir başka rivayet kolu Mehdi tarafından, yine anahtar yazma nüshalar varsayımıyla, iyi kötü inşa edildi. Kullanılan ölçütlerden biri yazmanın tahminî yaşıydı. Farklı okuyuşları tespit yoluyla Suriye ve Mısır rivayet dalları arasında bir ayrıma gidildi; bunlar arasındaki ortak bölümler *destûra* (sic.) yani ortak bir ana kaynağa gitmektedir. Bu iki rivayet dalı uyumlu değilse kuramsal açıdan naşir istediği okuyuşu serbestçe seçme hakkına sahiptir; ama aslında o Suriye rivayetini esas almış ve Mısır kolunu sadece Suriye kolunun çok ağır bir biçimde bozulduğu durumlarda kullanmıştır.

Tüm bu bilgiler çok sayıda el-yazma nüshanın olağanüstü oranda harmonlandığına ve mukayese edildiğine ilişkin delil sunmaktadır. Pek çok dilbilimsel, paleografik (yazmanın hat biçimini ilgilendiren) ve kodikolojik (yazmanın fiziksel özelliklerini ilgilendiren) zorluk önceden belirlenmiş ve halledilmiş olmalıdır. Muhsin Mehdi tarafından üretilen metin neticede Suriye koluna mümkün olduğunca sadık kalmış bir metindir. Ancak bir son değerlendirme daha yapmak gerekmektedir. Profesör Mehdi tarafından kullanılan tüm nüshalar Avrupa kütüphanelerinde muhafaza edilenlerdir. Gerçekten mevcut ve kullanılabilir olanlar sadece bunlar mıdır, yoksa Mehdi'nin etkileyici eserini üzerine bina ettiği yazma temeli çok mu sığıdı? Başka bir ifadeyle, nihayetinde kullanılmayanlar da dâhil el-yazma nüshaların seçimi stemmatik mülahazalara mı dayanıyor-du yoksa bunların kolay ulaşılabilirliği mi belirleyici olmuştu?

Sonuç

Klasik dilbilimin bazı kurallarını, özellikle iki merkezî düşünme tarzına vurgu yaparak özetledim. Bunlar: müellif nüshasının (*autograph*) olma-

ması ve müellifle emsal-nüsha (*archetype*) arasındaki sürenin çok uzun olmasıydı. Birleştiren hatalarla (*Bindfehler*) ayıran hataların (*Trennfehler*) tespiti usulüne dayanan tenkitli metin neşirciliği bu iki durumun neden olduğu soruna cevaptır. Tenkitli metin neşrinin neticesi *stemma*dır (soyağacı şeması). Kullandığımız tenkitli metin neşirciliği ders kitapları –en minimum şekilde de kullansak- bu bakış açısıyla kaleme alınmıştır. Bu çalışmada ben, klasik filolojinin bu iki varsayımının Ortadoğu dillerinin filolojisi için aynı oranda geçerli olmadığını göstermeye çalıştım. Buna ilave olarak Ortadoğu edebiyatlarının bibliyografyalarının henüz başlangıç aşamasında olduğuna da dikkat çektim.

Ardından Arapça metinlerin rivayetine ilişkin bir dizi örneği sıraladım ve bunlarda *stemma* oluşturmanın öyle sanıldığı gibi basit olmadığını gösterdim. Kur'an metnine ilişkin tenkitli neşirciliğin bazı veçhelerinden söz ettim ve ünük (tek) nüshası bulunan üç metin, yani İbn Hazm'ın *Tavku'l-hamâme*, Üsame'nin *Anular* ve Abdülatif'in *Mısır Tarihi* adlı eserleri üzerine yapılan çalışmaların sistematik olmayan bir genel görünümünü sundum. Daha sonra çok uzun metinlerin neşriyle ilgili problemlere kısaca değindim ve bu bağlamda Taberî'nin *Tarih*'ini örnek olarak kullandım, ardından *1001 Gece Masalları*'na göz attım. Pek çok el yazma nüsha olarak günümüze ulaşan eserlerle bağlantılı sorunlarla biraz uzunca ilgilendim ve burada İbnü'l-Ekfânî'nin ansiklopedisini ve yine *1001 Gece Masalları*'nın yakınlarda yapılmış bir neşrini örnek olarak ele aldım. Son olarak şifahi yolla aktarılan metinlerle bağlantılı zorluklara sadece işaret ettim, daha fazlasını yapamadım ve bu sırada *1001 Gece Masalları*'nın hikayeler mecmuasına örnek olarak baktım.

Tüm bu örneklerden anlaşılan, *stemma* (soyağacı şeması) oluşturmanın, ders kitaplarının bize söylediği gibi kolay bir şey olmadığıdır. Bu alanda araştırmacı, *stemma* usulün sonuna kadar sürdürülebileceğini, yani belirli bir metnin tarihine ilişkin nihai hüküm olmak üzere temiz bir *stemma* kurulabileceğini gösteren bir başarı hikâyesiyle neredeyse hiç karşılaşmıyor. Benim makalemin başlığı zaten bir kanaat belirtmektedir. Eğer *stemma* yöntemin sağlıklı ve güvenli olduğundan kuşku duymasaydım onu sorgulamaz ve şu soruyu sormazdım: Bu bir gerçek mi yoksa kurgu mu? Kabul etmeliyim ki, bu muhalefet biraz suni görünüyor. Ancak ben belirli bir bilimsel saha (klasik araştırmaları) için geliştirilen bir usulün, şartların farklı olduğu bir başka bilimsel saha (Orta-

doğru dilbilimi) için sorgusuz sualsiz benimsenmesini sorgulamaya çalıştım. Benim göstermeye çalıştığım şey, stemma oluşturmak dışındaki zengin fırsatlar listesi hakkında hiçbir görüşü olmayan yazarlar tarafından kaleme alınmış ders kitaplarımızın ileri sürdüğü gibi³⁸ tenkitli metin neşirciliğinin katı kurallarına bağlı kalmanın uygulamada nadiren makul ve mümkün olduğudur.

Bütün bunlar benim soyağacı şeması çıkarma yöntemini tümünden reddettiğim anlamına mı geliyor? Kuramsal değerleri söz konusu olduğunda cevabım hayır. Farklı okuyuşların değerlendirilmesi dilbilimcinin tek aracıdır ve bu hep böyle kalacaktır. Benim iddiam ise daha çok pedagojik niteliklidir. Uygulamada sorunsuz ve deforme olmamış bir soyağacı (stemma) oluşturmak neredeyse imkânsızdır. Arapça metin neşreden bunu bilmeli ve bu konuda sessiz kalmamalıdır. Ancak eğer tenkitli metin neşirciliği ders kitaplarında klasik dilleri araştıran öğrenciler için yazılmış olanlara kuşku duymaksızın inanırsa eninde sonunda kuramsal açıdan sağlıklı olan mülahazaların dolambaçlı yollarında kaybolmaya mahkumdur. Bir dizi ortaçağ Arapça metnini pek de sistematik olmayan bir biçimde ele almak suretiyle ben daha ziyade pragmatik bir yaklaşımı savunarak, çoğu durumda elde edilemez bir ideal olarak kalan kuramsal bir yaklaşımı dengelemeye çalıştım.

38 Dikkat çeken bir istisna Martin L. West'in *Textual Criticism* (1973) adlı çalışmasıdır. West, "(düzeltmeler dışında) dikkate değer farklılıkların ilk kez görüldüğü el-yazma nüshalar açıkça birbirleriyle bağlantılı olmadığında yani bir emsal nüsha inşa etme imkanı bulunmayan durumda" (kendi ifadesiyle) açık bir sürümün (*open recension*) varlığını kabul ediyor (s. 37-38).

Atıf Yapılan ya da Alıntılanan Yayınların Listesi

Nabia Abbott, "A Ninth-Century Fragment of the 'Thousand Nights'. New Light on the Early History of the Arabian Nights", *Journal of Near Eastern Studies*, 8 (1949), s. 129-164.

Abdüllatif el-Bağdadî (kronolojik sırayla):

Abdollariphi Historiae Aegypti Compendium, [Oxford 1680?, ed. ve çev. E. Pocker jr?; bu başlık Library of Congress matbu katalogundan alındı. Ayrıca bkz. De Schnurrer, s. 150].

Abdollariphi compendium memorabilium Aegypti, arabice, e codice mso Bodliano edidit Joseph White (...), Tübingen 1789.

Abdollariphi eines Arabischen Arztes Denkwürdigkeiten Egyptiens in Hinsicht auf Naturreich und physische Beschaffenheit des Landes und seiner Einwohner, Alterthumskunde, Baukunde und Oekonomie, mit vielen medizinischen Bemerkungen und Beobachtungen, historischen, topographischen und andern beiläufig eingestreuten Nachrichten auch vornehmlich einer merkwürdigen Annale der Jahre 1200 und 1201, Arapça çev. ve açıklamalar S.F. Günther Wahl (...), Halle 1790.

Abdollariphi historiae Aegypti compendium, Arabice et latine. Partim ipse vertit, partim a Pocockio versum edendum curavit, notisque illustravit J. White, Oxford 1800.

Kitab al-Ifada wa-al-I'tibar fi al-Umur al-Muṣahada wa-al-Hawadiṭ al-Mu'ayana bi-Ard Misr. Relation de l'Égypte, par Abd-Allatif, médecin arabe de Bagdad; suivie de divers extraits d'écrivains Orientaux et d'un État des Provinces et des Villages de l'Égypte dans le XIVe siècle; tamamını çeviren ve tarihî ve eleştirel notlarla zenginleştiren M. Silvestre de Sacy, Paris 1810.

Kitabül-İfâde ve'l-i'tibâr fi'l-umûri'l-müşâhade ve'l-havâdisi'l-muâyene bi-ardi Misr, Kahire 1286 [1869].

Health; its Recovery and Maintenance. By Abduhl Latif, 'The Man of Baghdad', nşr. R. H. Saunders, --, London 1928.

Abdüllatif el-Bağdadî fi Misr, [ed. Selame Musa], Kahire 1934.

The Eastern Key. Kitab al-Ifada wa'l-I'tibar of 'Abd al-Latif al-Bagdadî, İngilizce çev. Kemal Hafuth Zand ve John A. ve Ivy E. Videan, Londra 1965.

- Kurt Aland und Barbara Aland, *Der Text des Neuen Testaments. Einführung in die wissenschaftlichen Ausgaben sowie in Theorie und Praxis der modernen Textkritik*, Stuttgart 1982.
- A.J. Arberry, *A Second Supplementary Hand-List of the Muḥammadan Manuscripts in the University & Colleges of Cambridge*, Cambridge 1952.
- C. Brockelmann, "Beiträge zur Kritik und Erklärung von Ibn Hazm's *Tauq al-Hamama*", *Islamica* 5 (1932), s. 462-474.
- A. Dain, *Les Manuscrits*, Paris 1964.
- Derenbourg & H.-P.-J. Renaud, *Les Manuscrits Arabes de l'Escorial (...)*, Tome II, fascicule 3, *Sciences exactes et sciences occultes*, Paris 1941.
- R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne Jusqu'à la Conquête de L'Andalousie par les Almoravides (711-1110)*, [1. bsk.: Leiden 1861; benim kullandığım: Nouvelle édition revue et mise à jour [Gözden geçirilmiş ve güncellenmiş yeni nesir], haz. E. Lévi-Provençal, 3 c., Leiden 1932. [İbn Hazm'ın metni için bkz. c. 2, s. 326 vd.].
- Mia I. Gerhardt, *The Art of Story-telling: a literary study of the thousand and one night*, Leiden 1963.
- Goldziher, [kitap tanıtımı: "İbn Hazm, *Tawḳ al-Hamama*. Publié d'après l'unique manuscrit de la bibliothèque de l'université de Leide par D. K. Pétrof. Leiden 1914"], *ZDMG* 69 (1915), s. 192-207.
- İbn Hazm (kronolojik sırayla)
- Tawḳ al-Hamama*, Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki ünük-nüşhaya göre nşr. D. K. Pétrof, Leiden 1914.
- İmam Abi Muhammed Ali b. Hazm el-Endelüsî, *Tawḳu'l-hamâme fî'l-ülfeti ve'l-üllâf*, Dimeşk 1349 [1930-1].
- Ibn Hazm al-Andalusi, *A Book Containing the Risala Known as the Dove's Neck-ring about Love and Lovers*, çev. A. R. Nykl, Paris 1931.
- Ibn Chazm, *Oḡerel'e golubki*, Arapça çev. M. A. Sal'e, red. I.J. Kračkovskij, Moskova 1933. [İkinci bir nesir Moskova'da 1957'de yayınlandı.]
- Ibn Hazm al-Andalusi, *Halsband der Taube über die Liebe und die Liebenden*, Arapça çev. Max Weisweiler, Leiden 1941.
- Ibn Hazm al-Andalusi, *Le Collier du Pigeon; ou de l'Amour et des Amants; Tawḳ al-hamâma fil-ulfa wal ullâf*; Arapça metin, Fransızca çev., önsöz, notlar ve dizin Léon Bercher, Algiers 1949.
- El Collar de la Paloma: Tratado sobre el Amor y los Amantes de Ibn Hazm de Córdoba*, Arapça çev. Emilio García Gómez, önsöz Jose Ortega y Gasset, Madrid 1952.
- The Ring of the Dove by Ibn Hazm (994-1064). A treatise on the art and practice of Arab love*, İngilizce çev. A. J. Arberry, Londra 1953.
- el-İmâmu'l-fakîh Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm, *Tawḳu'l-hamâme fî'l-ülfeti ve'l-üllâf*, tahkik, dizin Hasan Kamil es-Sayrafî, önsöz İbrahim el-Ebyarî, Kahire, t.y. [= 1959?].

İbn Hazm el-Endelüsî, *Tavku'l-hamâme fi'l-ülfeti ve'l-üllâf*, metin ve notlar et-Tahir Ahmed Mekki, Kahire 1975.

Ibn Hazm, De Ring van de Duif. Over minnaurs en liefde, Arapça çev. ve önsöz Remke Kruk & J. J. Witkam, Amsterdam 1977.

İbn Hazm el-Endelüsî, *Tavku'l-hamâme fi'l-ülfeti ve'l-üllâf*, tahkik ve önsöz Salahuddin el-Kasimî, Tunus 1980.

İbn Hazm el-Endelüsî, *Tavku'l-hamâme fi'l-ülfeti ve'l-üllâf*, haz. el-Mazirî el-Ğannuşî, Sus (Tunus), t.y. [1985 dolayları, orta öğretim okullarında kullanılmak üzere Bercher'in neşrinden sansürlenmiş bir tekrar basım].

Tavku'l-hamâme fi'l-ülfeti ve'l-üllâf, Te'lifü İbn Hazm el-Endelüsî. Ma'a mukaddimetin tahliliyyetin ve şuruh ve vesâik ve es'ile ani'l-elfâz ve'l-ma'ânî ve mahâvir li'd-dersi ve't-tahrir min vad'i Abdi'l-Kerim el-Habayilî, Tunus, t.y. [1985 dolayları].

Tavku'l-hamame fi'l-ülfeti ve'l-üllaf, [Resa'ilü İbn Hazm el-Endelüsî içinde, tahkik İhsan Abbas, c. 1 (Beyrut 1980), s. 17-310. İkinci bir neşir Beyrut'ta 1987'de yapıldı.].

el-Kettabî (M. el-Arabî), *Fehârisü'l-Hizâneti'l-Haseniyye bi'l-Kasri'l-Melikî (bi'r-Rabat). el-Mücelledü'r-râbi': el-Fihrisü'l-vasfî li-mahtutati'l-mantik ve âdâbi'l-bahs ve'l-mûsikâ ve nüzumi'd-devle ve'l-fünûni'l-harbiyye ve cevâmi'i'l-ulûm. Ma'a müstedrek 'ale'l-mücelledeyni's-sânî ve's-sâlis*, Rabat 1405/1985.

Rudolph Mach, *Catalogue of Arabic Manuscripts (Yahuda section) in the Garrett Collection*, Princeton University Library (...), Princeton 1977.

William Marçais, "Observations sur le texte du 'Tawq al-Hamama' ('le collier de la colombe') d'Ibn Hazm", *Mémorial Henri Basset* içinde, c. II, s. 59-88, (Publications de l'Institut des Hautes Études Marocaines, tome 18), Paris 1928.

Bruce M. Metzger, *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption and Restoration*, Oxford 1968. (2. nşr.).

D. W. Morray, *The Genius of Usamah ibn Munqidh. Aspects of Kitab al-I'tibar by Usamah ibn Munqidh*, Durham 1987. (Centre for Middle Eastern and Islamic Studies: Occasional Paper Series, No. 34).

L.D. Reynolds & N. G. Wilson, *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Oxford 1975. (2. nşr.).

Victor Rosen, *Remarques sur les Manuscrits Orientaux de la Collection Marsigli à Bologne* (...), Rome 1885.

es-Safedî, *Kitabü'l-vâfi bi'l-vefeyât. Das biographische Lexicon des (...) es-Safedî. İstanbul/Leipzig etc., 1931-*. (Bibliotheca Islamica 6).

A.g.e., c. 2, nşr. Sven Dederling, İstanbul 1949.

C. Saleman & V. Rosen, *Indices Alphabetici Codicum Manu Scriptorum Persicorum Turcicorum Arabicorum qui in Bibliotheca Imperialis Litterarum Universitatis Petropolitanae Adservantur*, St. Petersburg 1888.

Kasım es-Samerraî, "New remarks on the text of Ibn Hazm's *Tawq al-Hamama*", *Arabica* 30 (1983), s. 56-72.

- Fuad es-Seyyid, *Fihrisü'l-mahtutati'l-musavvere. el-Cüz'ü'r-râbi': el-maârifü'l-amme ve'l-fünûnü'l-mütennevia*, Kahire 1384/1964.
- Schen, "Usama ibn Munqidh's Memoirs: Some Further Light on Muslim Middle Arabic", *JSS* 17 (1972), s. 218-236 ve *JSS* 18 (1973), s. 64-97.
- C. F. De Schnurrer, *Bibliotheca Arabica*, Halle 1811.
- De Slane, *Bibliothèque Nationale. Départements des manuscrits. Catalogue des manuscrits arabes (...)*, haz. M. Le Baron de Slane, Paris 1883-1895.
- Rex Smith, "A New Translation of Certain Passages of the Hunting Section of Usama b. Munqidh's *Itibar*", *JSS* 26 (1981), s. 235-255.
- et-Taberî, *Annales quos scripsit Abu Djarir Mohammad ibn Djarir at-Tabari, Cum aliis edidit M. J. De Goeje. Introductio, glossarium, addenda et emendanda*, Leiden 1901.
- Textüberlieferung: Die Textüberlieferung der antiken Literatur und der Bibel*, Herbert Hunger, Otto Stegmüller, Harmut Erbse, Max Imhof, Karl Büchner, Hans-Georg Beck, Horst Rüdiger, Zürich 1961.
- The Thousand and One Nights. Alf Layla wa-Layla: From the Earliest Known Sources*, ed., giriş ve notlar Muhsin Mahdi, Pt. 1: *Arabic Text*. Pt. 2: *Critical apparatus; description of the manuscripts*, 2 c., Leiden 1984.
- Usama b. Munkız (kronolojik sırayla):
- Hartwig Derenbourg, Ousama ibn Mounkidg. Un Émir Syrien au Premier Siècle des Croisades (1095-1188). I. Vie d'Ousama. II. Texte arabe de l'autobiographie d'Ousama (...)*, 2 pts., Paris 1886-1889. (Publication de l'École des langues orientales vivantes. Serie II, c. XII).
- Kitab al-Itibar li-Usama b. Munqid. Usama's Memoirs Entitled Kitab al-Itibar*, Araçça metni İspanya'daki Escorial Kütüphanesi'ndeki ünik-nüşhadan haz. Philip K. Hitti, Princeton 1930.
- Üsâme b. el-Munkız, *Kitabü'l-Itibar*, tahkik Kasım es-Samerraî, Riyad: Daru'l-asale, 1407/1987.
- P. Voorhoeve, *Handlist of Arabic Manuscripts in the Library of the University of Leiden and Other Collections in the Netherlands*, genişletilmiş 2. bsk., The Hague vd. 1980.
- Martin L. West, *Textual Criticism and Editorial Technique applicable to Greek and Latin texts*, Stuttgart 1973.
- J. J. Witkam, "Ibn al-Akfâni, EI", Supplement to vols. I-III, fasc. 5-6, s. 381, Leiden 1982.
- J. J. Witkam, "Ibn al-Akfâni", (d. 749/1348) and his Bibliography of the Sciences", *MME* 2 (1987), s. 37-41.
- J. J. Witkam, *De Egyptische arts Ibn al-Akfâni (gest. 749/1348) en zijn Indeling van de Wetenschappen. Editie van het Kitab Ir'ad al-Qasid ila Asna al-Maqasid met een inleiding over het leven en werk van de auteur*, Leiden 1989.

